

El cinema a Granollers: noves aportacions¹

Ponències
Anuari del
Centre d'Estudis
de Granollers
1996

11

Resum: *A través d'una panoràmica sobre la història del cinema a la nostra ciutat s'analitzen com eren les primeres projeccions, quina fou l'evolució de les sales d'exhibició des de les històriques sessions del Cinematógrafo Valero fins a les d'avui dia, quin era el paper del públic, quina incidència ciutadana tenia el cinema a la nostra vila i quin tractament rebia en la premsa escrita. Des les sessions comercials es passa a fer un repàs de les entitats ciutadanes que han treballat dins el camp cinematogràfic, les sessions de cinema amateur, el cineclub... Però el cinema no eren únicament les projeccions, sinó que foren molts els granollerins que realitzaren les seves pròpies pel·lícules, des del pioner Ramon Dagà fins als més recents, feliçment recuperats, en part, gràcies al cicle Cineastes de Granollers.*

Introducció

L'any passat (1995) vàrem celebrar el centenari del cinema, en concret la primera projecció pública de cinema feta a París pels germans Lumière. A ells se'n deu el mèrit, però fou tot un seguit de troballes tecnològiques i la voluntat, des de sempre per part de l'home, de veure imatges en moviment, el que ho va fer possible. Aquest any (1996) celebrem el centenari del cinema a l'Estat espanyol. Diuen que la primera pel·lícula filmada a Espanya fou la *Salida de misa de 12 del Pilar de Zaragoza*, rodada per Eduardo Gimeno el 1896, encara que les darreres investigacions fetes pel

---

¹ Aquesta ponència està basada en el nostre treball (inèdit): Botey, Lambert, Medalla, Jordina: *El cinema a Granollers*, Premi II Memorial Joan Camps 1980. Alguns fragments estan extrets de la nostra obra: Botey, Lambert, Medalla, Jordina (1987): *El cinema abans de la Guerra Civil*, Ajuntament de Granollers, col·lecció «Coneguem Granollers», núm. 5.

Doctor Jon Letamendi de Bilbao diuen que la primera fou feta per un francès que residia a Galícia, José Sellier, que va rodar *El entierro del general Sánchez Bregua* el 20 de juny de 1897². El primer film estrenat, però, fou *Riña en un café*, de Fructuós Gelabert. Va ser el 24 d'agost de 1897 amb motiu de la festa major de Sants.

12

Aquestes coses són les que fan realment apassionant l'estudi de la història del cinema, on constantment es poden fer noves aportacions. I això també és aplicable a la història del cinema a Granollers, que, des dels primers records escrits per Amador Garrell, els primers estudis fets per Esteve Sala el 1960, la recerca que iniciàrem el 1980 per a la II Beca Memorial Joan Camps de l'Associació Cultural, la publicació per part de l'Ajuntament de Granollers de la petita obra *El Cinema. Abans de la Guerra Civil* el 1987, les aportacions ara de la *Revista del Vallès* en el seu número especial de Nadal dedicat al cinema o les que fem nosaltres aquí, esperem que no siguin les últimes i que puguem aprofundir més en aquest art que va seduir gran nombre de granollerins i que voldríem que ho continués fent.

Retornem a Barcelona i, de la capital a la nostra ciutat, esmentem una sessió de Kinetoscop (l'invent de Thomas A. Edison) el 5 de maig de 1905, amb l'aparell de William Paul i una altra el 24 de maig de 1905, fins a arribar a la presentació del cinematògraf dels germans Lumière al Saló dels germans Napoleó (10-12-96). I no seria fins a l'any 1898 que s'instal·laria a la Rambla el primer cinema estable, el Beliógraphe, regentat per una família granollerina -la del Sr. Mariano Belio- i un altre, de la mateixa propietat, situat al Passeig de Gràcia, el 1906. La persona que coneix millor la trajectòria de la família Belio i que va recollir tot el material relacionat amb aquesta és Miquel Porter i Moix, el nostre mestre i la persona que més ha impulsat l'estudi de la cinematografia catalana al nostre país.³

---

² Huertas, Josep M.. «Centenario con error», *El Periódico* (7-2-1996).

³ Porter i Moix, Miquel (1992): *Història del cinema a Catalunya 1895-1990*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, pàg. 10,15,49 i 51. Vegeu també: Torras, Jordi: «Viaje sentimental por los cines de Barcelona. La 'jamonaza' del Beliógraff- 2(III)», *La Vanguardia* (10-2-1991).

Primeres projeccions. Les sales

Amador Garrell ens descriu molt bé la primera època del cinema a Granollers: «...haviem vist cinema de debò amb aigua que es movia i persones que accionaven. Aquest cinema era on hi havia hagut la botiga «La Econòmica», desapareguda com altres per construir-hi, l'any 1901, l'hermosa casa de Can Torradella, avui propietat d'en Vicenç Ramoneda. Totes aquelles proves eren fetes amb llanternes d'acetilè.»⁴

Pere Tur i l'animatògraf foren descrits així: «...haviem restat astorats en veure aparèixer en el llençol blanc de la barraca de Pedro Tur la figura de Mis Fuller, movent-se al ritme d'un vals i canviant els colors dels plecs vaporosos de les robes que vestia»⁵. Juntament amb el seu fill Agustí, l'eivissenc Pere Tur i Escandell anava de fira en fira mostrant la novetat del seu animatògraf. L'Agustí era l'encarregat de fer anar el projector. A la majoria dels seus espectacles també es passaven ombres xineses i la dansa de la serpentina, executada per la seva pròpia filla (Miss Fuller). Després de la barraca del cinema, n'explotaren una de xurros, també de fira en fira, per instal·lar-se definitivament ell a Palamós i el seu fill a Banyoles, en què tots dos regentaven negocis de xurreria que segueixen a l'actualitat amb els seus descendents⁶. Aportem la fotografia d'Agustí Tur al costat de la seva màquina de projectar. Segurament, ell i el seu pare, a més de rondar per les fires dels pobles i les ciutats de les comarques gironines, potser anaren a Manresa el desembre de 1896 per a mostrar diferents «fotografías animadas», entre les quals destaquen: *Llegada de un tren a toda velocidad a la estación* i *Miss Fuller, danza serpentina en color de efecto extraordinario*⁷. A Mataró presentaren, el 7 de febrer de 1897, el programa següent, que corresponia a la segona sessió de cinema a la ciutat: *Llegada de un tren, Plaza de la Opera de París, Miss Fuller en la danza de la serpentina*⁸.

⁴ Garrell, Amador (1933): *La Gralla: Extraordinari de la Festa Major*, vol. VII

⁵ *Ibidem*.

⁶ Olivas i Coll (1995). «100 anys d'història del cinema a Banyoles (1)», *Revista de Banyoles*, núm. 757, pàg. 28.

⁷ Porter i Moix, Miquel: *op. cit.*, pàg. 44 i 45.

⁸ Cusachs i Corredor, Manuel, Sivilla i Bosch, Josep (1994): *El cinema a Mataró (1897-1939). De la llanterna Màgica al Cinema Sonor*, Caixa d'Estalvis Laietana -Vienna Serveis Editorials, Barcelona, pàg. 46-49.

Però aviat, si tenim en compte l'època, arribarien les primeres sales d'exhibició estables i ho farien de la mà del Cinematógrafo Valero, que inicialment s'instal·là al Casino l'abril del 1905 i que posteriorment es traslladaria, de manera definitiva, a la plaça de Perpinyà. Les sessions costaven 10 cèntims i s'utilitzava un motor elèctric per a fer les projeccions. Amb un descompte per als socis de la societat La Alhambra sorgí el cinema del Cafè Nou (3-3-1906), però fou la Sala Edison (1906) (escrit amb dues s), l'autèntica competidora del Cinematógrafo Valero, empresa cent per cent granollerina que va haver de suportar, fins que fou reformada, les crítiques del públic per la incomoditat que significava el fet d'haver de baixar un pis per a adquirir les entrades i tornar a pujar per a entrar al cinema. També tenia unes condicions de projecció més que deficientes, a més de la presència sonora d'un timbre -situat al carrer- que contínuament sonava al llarg de les sessions. La competència era forta i la premsa se'n feia ressò. L'any 1907, les dues empreses es fusionaren. Temps després, el Cinema d'en Valero passaria a ser el Centre Tradicionalista (1911) i la Sala Edison tancaria les seves portes (1913). A la Pista Piquilín s'inaugurà el Cinema Marina (10-12-1912), que canviaria el seu nom pel d'Ideal Cine (30-05-13) i finalment pel de Royal Cine (1914), regentat per la mateixa empresa que la Sala Edison.

El Mundial Cine, inaugurat el 18 de març de 1914, es convertí, malgrat la seva senzillesa, en el cinema més popular de Granollers. Després de la gestió de Marià Puig, que n'era el propietari, l'empresa també fou portada per Josep Tatxé, la Internacional Films, la Casa Cinnamond i Cinaes. Però l'any 1923 ho feia en Pepitu Masana, fotògraf d'ofici, però a més a més un gran afeccionat al cinema. Abans havia organitzat sessions de cinema a l'Alhambra i també portava la direcció de l'Oficina d'Informació Cinematogràfica de Barcelona, i el 1935 fundà el Cine Savoy de Barcelona. La seva obra fotogràfica estava molt influïda pel cinema expressionista alemany⁹. Alfred Baró va ser el constructor d'aquella sala, que era molt senzilla, ja que no tenia rajoles ni empostissats, però en canvi comptava amb la simpatia del públic. L'entrada costava 15 cèntims a general i 30 a preferència; a part de les pel·lícules es feien atraccions, entre les quals destacava l'actuació d'una orquestra els dissabtes. Els anys vint, Joan Massó i Patau era el pianista encarregat de posar música als films projectats.

⁹ Farnés, J. M.; Arnés, J.M.; Barceló, P.; Galmés, M. (1984): *Masana, fotògraf Granollers 1894 - Barcelona 1979*, Fundació Caixa de Pensions, Granollers.

L'estiu de 1921 s'inaugurà el Mundial Park, un cinema a l'aire lliure que disposava d'un servei de bar i que estava situat en un jardí del carrer de Ricomà. Funcionà fins a l'estiu de 1924. En el número extraordinari del Nadal passat de la *Revista del Vallés* dedicat al cinema, Ferran Salamero deia qui hi havia un cinema a l'aire lliure al carrer de Sant Jaume. Creiem que es refereix al Mundial Park, del qual hi ha tota mena de referències. S'hi feren també reformes posteriors els anys 1923 i 1928. La reobertura es féu amb la projecció del film *Napoleón* (25-5-1929). S'havien millorat aspectes estètics -supressió de la cabina, fins llavors ubicada al bell mig del local- i a més s'arranjà la part elèctrica. Els administradors eren Francesc Camps i l'empresa Cinaes. Tot i així, amb la implantació del sonor, la sala va sofrir una forta davallada fins a l'any 1933. Un any després passaria a anomenar-se Cinema Actualitats.

L'any 1917 es treballava al Casino per a construir una sala on es farien diferents tipus de representacions i sessions de cinema, la primera de les quals va tenir lloc el 4 de març d'aquell mateix any. La primera sessió sonora s'escauria el 25 de novembre de 1932: «...vàrem atreure extraordinària concurrència a la sala de la nostra primera societat recreativa, la qual va tenir ocasió de delectar-se amb una deliciosa opereta de Lubitsch *El Tinent seductor* i amb el treball artístic de Maurice Chevalier, protagonista d'aquesta obra del mateix autor de *El desfile del amor*. El públic va poder apreciar la nitidesa de la projecció, així com la perfecta sonorització de la flamant instal·lació que permetrà veure al Casino les obres més importants de la cinematografia parlada.»¹⁰ Inicialment, les sessions del Casino eren per als socis i els familiars, però a partir de 1933 l'entrada restà oberta a tothom.

El Cine Principal fou inaugurat oficialment el 24 de desembre de 1920 a can Sala, al carrer de Sans. L'estiu de l'any següent es feren sessions de cinema a l'aire lliure sota el nom de Principal Park. L'empresa passà a mans de Francesc Pocurull i es reinaugurà el 31 de desembre d'aquell mateix any. S'utilitzava un projector Electrova. El cinèfon fou instal·lat durant 1928, però amb resultats gairabé negatius. Una darrera notícia sobre aquesta sala parla d'una reobertura el 28 de d'octubre de 1934.

¹⁰ *La Galla*, any XII, núm. 578 (4-12-1932), pàg. 8.

El 7 de desembre de 1928 s'inaugurà el Cinema Majèstic, però la seva història començà l'any 1927 amb la visita del Sr. Cinnamond: «Acompanyat d'un arquitecte ha estat a la nostra ciutat, una de les signatures amb més solvència en els afers cinematogràfics a Barcelona. Hom relaciona el viatge de dits senyors amb el projecte de reformar i embellir notablement una sala de projeccions o de construir un nou edifici per a cinema públic»¹¹. L'any 1928 va ser signada a la notaria de Felip Font el contracte d'arrendament per vint-i-cinc anys de l'edifici de propietat de Vicenç Ramoneda de Pareds situat als carrers de l'Enginyer i de Sans i a la travessia de la plaça de Perpinyà, al mateix lloc on havia estat el Cinematógrafo Valero. L'empresa arrendatària fou la casa Astrea de Barcelona. El 7 de desembre de 1928 va ser inaugurat amb un pati i un pis i amb una capacitat per a 1.600 persones. El seu primer empresari fou Josep Arquer. *La Gralla* descriu aquest local així: «El decorat del Majestic està presidit per l'estil cubista i l'aspecte total de la sala, d'una gran espaiositat, és a l'estil dels cinemes nordamericans»¹². Participaren a les obres l'arquitecte Raspall, el contractista Alfred Baró, els industrials -fuster i pintor- Antoni Jonch i Antoni Villà, i l'electricista senyor Codina. La calefacció era de la casa Fuster, el paviment de J. Blasi, les butaques de Vilella de Torre Idlausola de Barcelona, els velluts de Ramírez i els sanitaris d'Antoni Vila, Jacint Trullàs i Joan Farrés. També hi intervingueren les Arts i Vidres Artístics SA. Finalment, el sonor s'inaugurà el 29 de desembre de 1929 amb *Sombra Blanca*.

Altres sales

La premsa inserí, l'any 1927, l'anunci següent: «L'associació la Unió Liberal anuncia concurs per a l'arrendament de la sala d'espectacles per donar-hi sessions de cinema els dimecres, dijous i dissabtes de cada setmana amb l'excepció dels dies de Festa Major i de tres dissabtes durant l'any»¹³. Tot i així, l'any 1914 s'havia «projectat» *Granollers en cinta*, que no era una cinta cinematogràfica sinó una mena de representació teatral que feren

¹¹ *La Gralla*, any VII, núm. 332 (27-11-1927), pàg. 5.

¹² *La Gralla*, any VIII, núm. 384 (6-9-1928), pàg. 6.

¹³ *La Gralla*, any VII, núm. 305 (8-5-1927), pàg. 7.

un estol de granollerins darrera un marc de projeccions. Les sessions a la sala de la Unió Liberal s'inauguraren l'any 1930 amb el film *Impiedad*. Dos anys després aparegué la notícia següent: «El cafeter Manuel Coll abans empresari del cine Principal s'ha emprès en la Unió Liberal.»¹⁴

També ha quedat constància d'unes sessions de cinema fetes al Centre Catòlic el 1909, que el 1914 s'anomenà Hispano Cine. L'any 1933 també s'hi van fer sessions de cinema per als afiliats a l'esmentada societat.

El 24 de maig de 1935 s'inaugurà l'Esplai Cinema, que era el cinema del Centre Catòlic i que estava equipat amb aparells sonors de la marca Pioni Film instal·lats per la casa Magaldi. Es feren també algunes sessions de cinema al Centre Radical.

L'arribada del sonor

L'arribada del sonor fou traumàtica per a la gent de cinema: actors, directors i també empresaris. La progressiva desaparició de la figura del narrador i del piano com a acompanyament de les projeccions, i l'adaptació a la nova tècnica foren complicades; a més, van ocasionar més d'una anècdota: Amador Garrell, cronista infatigable, ens descriu la següent referida al Casino: «De l'estrena de *Vuelan mis canciones* us en volem contar una petita anècdota. L'Associació de Música patrocinà aquella estrena i com era costum repartia invitacions per assegurar l'èxit de públic als seus concerts, l'Associació també en donà per aquella projecció excepcional. Un dels convidats -un senyor amb carrera-, l'endemà s'abraonà enardit d'entusiasme al mestre Aureli Font, pianista, per a felicitar-lo per l'èxit de la nit passada. El bon home s'havia cregut que l'orquestra de l'Associació havia interpretat la música de Schubert i no s'en sabia avenir de la perfecta sincronització del film i dels seus intèrprets...»¹⁵.

¹⁴ *La Gralla*, any XII, núm. 536 (24-1-1932), pàg. 9.

¹⁵ Garrell i Alsina, Amador (1960): *Granollers Vila Oberta*, Miquel Arimany, Granollers, pàg. 367.

La programació

Fins a l'any 1906 no començà a establir-se la programació cinematogràfica a Granollers. El Cinematógrafo Valero i El Café Nou projectaven cintes com ara *Ladrón cogido por perro*, *Viaje de Novios ininterrumpido*, *Perro leal*, etc., que foren els primers grans èxits d'una programació que també exhibia films religiosos com per exemple *Pasión y muerte de Jesucristo* o documentals com ara *La catástrofe de San Francisco de California*. La Sala Edison projectava «kilométricas películas», i entre les més reeixides podem destacar: *El hijo de las aguas*, *Esmyrne* o *Joven que desea casarse con joven instruida*. Especialment divertides resulten les frases amb les quals es feia publicitat d'aquests films, com ara *El mayordomo incendiario*, en què «se admira al natural un horroroso incendio».

Juntament amb els artistes de varietats que completaven els programes, els nous herois i les noves heroïnes dels granollerins de llavors eren Rodolfo Valentino, John Gilbert, Eddie Polo, Perla White, Pola Negri,... o els grans còmics com ara Lloyd, Chaplin i Keaton. També cal recordar l'interès que despertaven les grans dives del cinema italià, com per exemple la Francesca Bertini o la Lidia Barelli. Sovint, els programes es completaven amb l'exhibició del *Noticiero Pathè*, que permetia acostar el públic als grans fets mundials. La programació es coneix gràcies a la premsa local i a la col·lecció de programes de mà que guarda l' Hemeroteca Municipal Josep Móra.

La premsa

El cinema era tant un esdeveniment com una novetat, i sovint les revistes locals es feien ressò de les actituds dels públics. Trobem notes breus: «Los espectadores salieron satisfechos del espectáculo, pues hay cuadros que se aplauden con satisfacción»¹⁶, «Por llenos se han contado las sesiones del Cinematógrafo que se han dado estos últimos días en el local de la plaza Perpiña»¹⁷, o altres que descriuen les classes socials: «El espacioso local completamente

¹⁶ *El Congost*, any XVII, núm. 843 (8-12-1902), pàg. 2.

¹⁷ *La Razón*, any IV, núm. 107 (6-1-1906), pàg. 3.

atestado de gente que en su inmensa mayoría iba vestida con el modesto y hermoso traje azul»¹⁸, o curiositats i xafarderies: «Bo fora que l'empresari del Cinematógrafo i la Junta de la Unió Liberal dongessin ordres terminants per a que cap espectador es posés la prenda d'abric com assiento. No és falta d'educació cívica, sino una desapercepció digna de censura. Tóthom paga per veure l'espectacle, i si un se troba amb un vehí davanter que ademés de la seva alçaria corresponent, s'asseu sobre l'abric, ja podeu girar-se d'una i altre banda, que de la funció no en veurà ni gota: probablement al arribar a casa, serà qüestió d'unes fregas perquè les joquines del coll tornin a anar llatines»¹⁹.

El cinema també afectava la moral d'aquell temps, i l'any 1921 *La Gralla* explica que a «la sortida de l'església es repartiren unes fulletes, en les quals es combat el cinema per immoral. En la tarda del mateix dia i talment com si el fet tingués relació amb aquella propaganda, unes quantes famílies concurrents al Principal Park, en un excés de susceptibilitat s'aixecaren de llurs seients de forma molt ostensible com a protesta per l'actuació d'una parella de ball prou coneguda a Granollers per haver treballat aquí altres vegades...»²⁰.

A la premsa aparegueren alguns anuncis sobre el cinema, i la referència més antiga la trobem a *El Congost* del 14 de juny de 1891, en què s'insereix un article titulat «Un nuevo invento de Edison». Però no serà fins uns anys més tard quan sorgiran les primeres crítiques cinematogràfiques: destaquem les seccions de «Claridades» en *La Razón*, o «Figaró» en *Orientación*, si bé serà en el setmanari *La Gralla* on s'analitzaran de manera més coherent les pel·lícules.

Cal assenyalar l'aparició d'una revista que utilitzà el cinema amb finalitats polítiques. S'anomenà *El Cinematógrafo* i usà termes cinematogràfics per a tractar de la vida social i política de Granollers. La vida d'aquest setmanari va ser molt efímera, ja que aparegué únicament els mesos d'agost i setembre de 1904.

---

¹⁸ *La Opinión*, any I, núm. 2 (27-10-1912), pàg. 3.

¹⁹ *Lavor*, any II, núm. 15 (4-1-1909), pàg. 7.

²⁰ *La Gralla*, any I, núm. 10 (7-7-1921), pàg. 4.

Ramon Dagà

Els pares de Ramon Dagà (1892-1962), pioner del cinema granollerí, eren tractants de seda, però la pèrdua d'un carregament els va arruïnar. Un temps després moria el pare, i la mare va haver de dedicar-se a fer feines de casa. Llavors va ser quan arribaren a Granollers, on tenien familiars. Ramon Dagà no va anar a l'escola, però llegia i escrivia correctament. Ja casat, va deslliurar-se per dos anys d'anar a la Guerra Civil. Va fer una mica de tot i a molts llocs: electricista, viatjant de fanals i de carteres, venedor i productor de caramels i dels cromos corresponents; va pensar de fer-se notari i també va treballar a la impremta Garrell i al Laboratori Institut Biològic Llatí de Barcelona. D'aquí ve que la família es traslladés a Tuy (Pontevedra) per a treballar en uns laboratoris làctics.

Tan diversos com els seus oficis foren els seus invents, la majoria dels quals fallits, com ara el cinema en tres dimensions, un aparell elèctric anomenat «cangrejo», la condensació i la conservació dels ous de gallina, unes proves per a fer el refresc Coca-cola, una màquina de moviment continu, etc. Fou -i aquesta vegada amb èxit- el primer que va tenir una ràdio de galena en què, en comptes d'aquest material, utilitzava un tros de patata ajudat d'una original antena: el somier del seu llit.

Dagà va portar la companyia de teatre d'aficionats Joventut Alhambrina, però amb això no en tenia prou i va crear, el 1921, la productora Grano Films. A nivell cinematogràfic rebé la influència de l'italià Alfredo Mateldi Belli, que l'any 1922 va muntar a la Unió Liberal una acadèmia cinematogràfica. Dagà era el seu braç dret i la pel·lícula que havien de rodar es titulava *Los hijos de nadie*. Belli, a més, volia muntar una productora per a fer films, el nom de la qual seria Nacional Films. A l'acadèmia participaren una cinquantena d'alumnes. L'estructura de les sessions era molt senzilla: situava les cadires al voltant de la sala i a toc de xiulet feia moure els actors. La figura de Belli no va ser ben interpretada i la junta de la Unió l'acorralà i li digué que havia estafat un «duro» a la gent. Una comissió d'aquesta entitat va desplaçar-se a Barcelona per a investigar. Belli, poc després, marxaria de Granollers.

A partir de 1913 i durant la Primera Guerra Mundial foren molts els italians que van venir a provar sort a l'Estat espanyol. Entre ells, a Barcelona destaca Godofredo Mateldi, que havia realitzat entre

1914 i 1919, per a diferents productores, catorze films i també havia creat l'Academia Cinematográfica Estrella, on utilitzava moltes vegades els seus alumnes com a actors. Alguns fets coincideixen amb els de Granollers i sempre hem pensat que era el nostre Alfredo Mateldi Belli, i més quan sabem que una «comissió» va anar a Barcelona a investigar la seva trajectòria.

Ramon Dagà realitzà tres films, en el primer dels quals es posava de manifest la seva admiració pels grans còmics de l'època (sobretot Chaplin, que aquell mateix any feia *The Kid*) i la seva afició per l'esport. Aquesta primera pel·lícula, titulada *Campeón por amor* (1921), és una de les poques mostres del cinema català d'aquells temps. Hi intervingueren, juntament amb Dagà -que feia de protagonista- Amadeu Barbany, Fanny Toms i Jacint Terricabres com a actors, mentre que Xixu era l'encarregat de fer els rètols i Josep Bosch feia de cameràman. Aquest film fou estrenat al Principal Cine el 28 de maig de 1922 juntament amb *S.M. el Dinero*, *La Moderna Cenicienta* i *Ambrosio Heroico*. Posteriorment es projectaria a Cardedeu i a Mollet.

El film següent de Dagà, *Granollers Industrial* (1922), fet en col·laboració amb Belli, era un documental que incloïa publicitat tant estàtica com en moviment, a més d'importants imatges de la història de Granollers, entre les quals cal destacar la seqüència en què apareixen els tallers Botey i el laboratori d'anàlisi d'aigües del doctor Canal. *Granollers Industrial* es va estrenar el 28 de novembre de 1922 al Mundial Cine en un programa en què també es projectaven *El Rey de la Plata*, *Ojo por ojo* i *La Blanca Moll* (amb Perla White). El film tingué molt bona acollida, ja que el públic hi veia el reflex del progrés que experimentava la ciutat en un any en el qual s'havien inaugurat el camp de futbol i l'empedrat de la carretera.

El tercer film de Dagà, *Ama a tu mujer* (1923), és, a nivell formal, el més interessant de tots. Estructurat en dues parts, hi destaquen dos aspectes: primer, la utilització gairebé constant dels viratges de colors i, després -encara més interessant-, la manipulació de la imatge ratllant alguns fotogrames, que produïa l'efecte que es vegessin estrelles quan el personatge rebia un cop de puny. En aquest film intervingueren, juntament amb ell, que continuava fent de protagonista, Àmparo Fàrvaro com a actriu, Josep Bosch com a cameràman i Xixu com a autor dels rètols. Cal esmentar

també l'aparició, en una seqüència, de Josep Escobar, que anys després realitzaria la pel·lícula de dibuixos animats *La rateta que escombrava l'escaleta* (1938). *Ama a tu mujer* s'estrenà al cinema Mundial el 10 d'octubre de 1923, i les pel·lícules que l'acompanyaren foren: *La domadora de hombres*, *¿Por qué lo mató?* i *El Toreador*. La revista *La Gralla* publicà la crítica següent: «Dimecres i dijous d'aquesta setmana ha tingut lloc l'exhibició de la pel·lícula *Ama a tu mujer*, nou assaig cinematogràfic que ha fet un estol d'aficionats granollerins que voluntàriament han secundat els plans del jove Ramon Dagà talment obsessionat per aquest novíssim, creador de tantes celebritats mundials. El públic molt nombrós, que ha acudit als espectacles organitzats per l'exhibició de la nova pel·lícula ha convingut unànimement que aquest és superior a moltes que, per a les que podem admirar, són importades d'Amèrica. No obstant cal recomenar a l'amic Dagà que, si fan cap altra pel·lícula es concreti a fer d'empresari. Nostre Senyor no l'ha cridat pas pel camí de l'art de Charles Chaplin. El nostre company Xixu ha redactat els epígrafs de la nova pel·lícula de Grano-film, i no és perquè sigui de la casa Xixu, però són lo millor de l'obra»²¹. Els exteriors d'aquest film foren rodats al parc de l'Estació, al carrer de Girona, al jardí de la família Anfres i al bosc de can Pinyol.

Després d'aquesta pel·lícula, Dagà va abandonar la seva tasca com a cineasta, tot i que els anys quaranta intentà vendre, infructuosament, el seu darrer film a la Chamartín. Actualment, els originals d'aquests films, fets amb pel·lícula inflamable, estan dipositats per raons de conservació a l'Arxiu de la Filmoteca de la Generalitat. En canvi, es van realitzar còpies per a la família i per a Granollers en format de 16 mm. Actualment s'han fet còpies en format video. L'Ajuntament de Granollers, en sessió plenària del 19-2-1990, acordà posar el seu nom a un carrer situat a la zona de les Tres Torres.

Altres films

Una primera referència als films rodats aquí la tenim l'any 1903 amb l'exhibició d'una pel·lícula sobre l'Espolsada, un ball que féu un grup de Cardedeu per les festes de Nadal. D'aquest film no es

²¹ *La Gralla*, any III, núm. 123 (14-10-1923), pàg. 25.

conserva cap còpia, com tampoc d'un documental sobre la festa major realitzat l'any 1926 en què apareixien aspectes del mercat, d'un partit de futbol i dels balls matinals de la Unió Liberal. Un altre documental, malauradament perdut, fou *Visita del Rei Alfons XII a Granollers* (1929).

Es conserva una còpia d'un interessant document local, *L'enterrament de la sardina* (1929), rodat per Josep Bosch amb motiu de la celebració d'aquesta festa al Casino. Ens inclinàriem a pensar que no sols representa l'enterrament de la sardina (per tots el condols que es donen al suposat «dol familiar» al pati del Casino de Granollers) sinó també el Ball de Donzelles, ja que hi podem veure molta mainada disfressada i guarnida. La família de Josep Bosch avui encara guarda la seva càmera de filmar.

La Guerra Civil

Els anys vint hi havia un públic fidel al cinema i la base d'una indústria, però l'arribada del sonor ho va fer trontollar tot. Recordem que dos anys després de l'estrena d'*El cantor de Jazz* (1927), considerada com la primera pel·lícula parlada de la història del cinema, Hollywood va iniciar la pràctica de les dobles o triples versions per a facilitar la penetració dels seus productes a països de parla no anglesa. El primer llargmetratge rodat a Hollywood en espanyol va ser *Sombres de Gloria* (1929) i aquesta pràctica es va estendre fins a 1939 per mitjà de molts títols. De la darrereria dels vint a mitjan anys trenta es van fer doblatges al català de pel·lícules de fora, però no hi hagué una producció autòctona. Aquí, els estudis i les sales de projecció quedaren obsolets i els rodatges s'interromperen radicalment. A molts professionals els calgué canviar d'ofici, reciclar-se o anar a l'estranger. Amb tot i això, el cinema de l'Estat aconseguí aixecar el cap durant la República i fins i tot col·locar alguns productes d'aquí a fora.

Si les coses no eren prou complidades, el cinema hagué d'enfrontar-se també amb la Guerra Civil i més tard amb el franquisme. La situació que es va crear amb la sublevació militar va fer variar la seva trajectòria econòmica i estètica. Els dos bàndols disposarien d'una producció pròpia al servei de la seva ideologia. Els centres cinematogràfics importants de Barcelona, Madrid i València, conservats pels republicans fins a 1939, afavoriren una producció

molt important: més de dos-cents films. Els franquistes, ignorant en un primer moment el que significava el cinema com a vehicle de propaganda, produïrien només una trentena de documentals. Al llarg de la guerra, el Sindicat d'Espectacles Públics, controlat per la CNT i el Servei Cinematogràfic, realitzaren una gran obra informativa; però la creació d'una cinematografia popular catalana amb pel·lícules de ficció no fou possible.

La Generalitat de Catalunya creà, l'any 1932, el Comitè de Cinema de la Generalitat Republicana; i es dins de les seves activitats on cal esmentar la figura de Miquel Joseph i Mayol (Granollers 1903 - Panamà 1983), escriptor i impressor. Fou l'impulsor de la *Revista de la Llar* i més tard del *Diari de Granollers*. Com a col·laborador de *La Veu de Catalunya*, fou nomenat als 32 anys membre del Comitè de Cinema i encarregat dels Serveis de Cultura i Educació General de la Generalitat de Catalunya. La finalitat d'aquest comitè era fer conèixer films que reflectissin la realitat social de Catalunya. Estava dirigit per Alexandre Galí i, entre d'altres, en formaven part Josep Carner, Màrius Calvet i Guillem Díaz Plaja. Joseph va destacar com a teòric amb un cèlebre manifest, «En defensa de la cinematografia espanyola», amb cinc punts programàtics que avui encara són vàlids: necessitat de nacionalitzar i protegir el cinema, col·laboració dels distribuïdors en la producció, la regulació de la importació de pel·lícules, la reglamentació del doblatge i la sobreimpressió de títols, i l'acord tàcit entre empresaris de cine i distribuïdores de films. La vida d'aquest comitè fou molt efímera i, a conseqüència dels fets d'octubre, va desaparèixer la viabilitat d'aquell projecte de creació d'un cinema propi. Cal esmentar la tasca feta per aquest comitè durant el curs acadèmic 1934-1935, amb la qual es van posar les bases per a la implantació de l'ensenyament del cinema a les escoles.

Miquel Joseph va participar en el Pla de Salvament del Tresor Artístic de Catalunya i va representar el territori en el Congrés Internacional de Teatre de l'Exposició Internacional de París (1937). Realitzà els curtmetratges *Els camins d'en Serrallonga* i *Eix, simfonia de palmeres*. Per a la productora republicana Alianza Cinematográfica Española (ACE), rodà l'opereta *Quiero vivir y amar* (*La Canción de mi vida*) (1936), que sembla que no va ser estrenada. Miquel Porter ens en diu: «l'ACE produí *Quiero vivir y amar* o *La canción de la vida* de Miquel Joseph i Mayol, que (...) havia intervingut positivament en el Comitè de Cinema de la Generalitat.

Després d'haver realitzat alguns curtmetratges musicals, amb l'ajuda d'Albert Gasset, entre els quals *La maja y el abanico* amb Raül Sander i *Si yo supiera escribir*, amb Mapy Cortés, Joseph i Mayol intentà el llargmetratge. La cinta era una mena d'imitació de *Su noche de bodas*, comèdia romàntica americana que havia tingut una bona acceptació; però el mateix autor la desautoritzà.»²²

A la impremta (la indústria del seu pare, Jaume Joseph i Vilardebò, a la qual dedicà tot un llibre) treballà Joan Massó, el músic i empresari de cinema. Aquesta impremta era la «rival», en tots el sentits, de la de can Garrell. Als 34 anys, Miquel Joseph va exiliar-se a Amèrica del Sud, on col·laborà amb el geògraf Pau Vila. Tornaria a Catalunya l'any 1969 i alternaria les seves estades a Barcelona amb d'altres a Bogotà. A banda d'una novel·la de joventut, *Un adolescent fet home*, publicà *Iberoamèrica, un continent de l'esperança* (1969), *La impremta del meu pare (El regionalisme a la comarca)* (1970), *El salvament del Patrimoni Artístic Català durant la Guerra Civil* (1971), *Opus IV: Èxode de 1939. De retorn a Catalunya* (1974) i *Com es fa un llibre. Diccionari de les arts gràfiques* (1974).

En les seves anades i vingudes d'un cantó a l'altre de l'Atlàntic, a partir de 1969, mai no es va establir definitivament aquí. Vivia en un apartament d'un hotel a Barcelona i feia visites freqüents als amics i a la família. Va morir a Panamà -no a Bogotà, com s'ha dit-, quan va anar-hi per a celebrar en família les festes de Nadal. Sembla ser que va ser d'un procés viric²³.

Cal destacar també la figura del seu fill, Jaume Joseph i Oliveras (Granollers, 1925), promotor de cinema, que fou cap de la Metro Goldwin Mayer a Barcelona i que va obrir una sala de cinema a Santa Eulàlia de Ronçana, d'on era la seva dona. Es traslladà a Bogotà (1946), on dirigí també la representació de la Metro i obrí diverses sales de cinema. Fou fundador d'Elephant, una distribuïdora especialitzada en els films de la Warner Bros, dels estudis Disney i del Cine Club Colòmbia.

²² Porter i Moix, M.: *op. cit.*, pàg. 212.

²³ El perfil biogràfic de Miquel Joseph i el de Jaume Joseph s'han fet a partir de tot el material citat en la bibliografia sobre el cinema de la Generalitat Republicana i de la II República Espanyola, a més del testimoni personal de la seva família.

La central anarcosindicalista CNT, instituïda l'any 1911, va crear el 1930 el SUEP (Sindicat Únic d'Espectacles Públics). Aquest fet li va permetre conèixer en conjunt tot l'entorn del món cinematogràfic. Quan va començar la guerra, va requisar a Barcelona els estudis Orpheu i Trilla. Els anarquistes van ser conscients de la importància que podia tenir el cinema com a eina de propaganda. És en aquest context que trobem una nota a *Orientaciones Nuevas* (1937) que diu: «informe del Plè regional de Sindicats de la Indústria de l'Espectacle, la lectura de l'estatut per la qual hauria de regir-se la col·lectivitat d'espectacles públics amb el consell d'empresa format per Frederic Riera, Joan Coll, Aureli Font, Joan Guàrdia, Josep Sayol, Pere Bellavista i Joan Masó, i com interventor de la Generalitat en Marian Beltran»²⁴.

Al començament de 1938, en una altra assemblea del SIE (Sindicats de la Indústria de l'Espectacle) al cinema Mundial, es tractà, entre d'altres punts, del nomenament definitiu dels càrrecs ocupats per Pere Camps i J. Casademunt, de la conveniència d'augmentar la quota sindical a 0,50 ptes., de la lectura i l'aprovació de l'estatut del sindicat i de la lectura i la discussió de la convocatòria del Ple Nacional ampliat de la CNT que es celebrava uns dies després»²⁵.

I finalment s'han trobat dos documents molt importants: unes imatges del bombardeig de Granollers de 1938 rescatades per Joan Garriga d'una sèrie televisiva sobre la Guerra Civil i un film rodat, en part, l'any 1936 a la carretera de Granollers. Es tracta d'una antologia de sarsueles dirigida pel gadità Antonio Momplet que porta per títol *La Farándula* i que era interpretada per Marcos Redondo i Amelia de Isaura. La realització d'aquest film fou truncada per la guerra i pels continuats trencaments de contracte dels cantants; però va ser acabat -sense la intervenció del director- en la postguerra. Antonio Lasierra fou el productor de la primera etapa del rodatge i després es va fer càrrec de la producció i la direcció Nilo Masó. Aquest film explica la història d'un home ric i famós que quan torna d'una gira triomfal és rebutjat per l'actriu que havia compartit amb ell temps de penúria. La crítica fou força severa amb el cantant i la pel·lícula fou estrenada, per uns, l'any

²⁴ *Orientaciones Nuevas*, núm. 37 (23-9-1937), pàg. 3.

²⁵ *Orientaciones Nuevas*, núm. 52 (6-1-1938), pàg. 3.

1939 i, per altres, el 10 de desembre de 1940 al cine Toledo de Madrid. De totes maneres, aquest film és un exponent important de la filmografia catalana. Actualment, restaurat, és a l'arxiu de la Filmoteca de la Generalitat de Catalunya²⁶.

Després de la guerra

27

La victòria franquista portà com a conseqüència la censura cinematogràfica. Ara sí que eren conscients de la influència del cinema sobre la societat. La producció estatal es limità a donar suport al règim i a servir els seus interessos. Un exemple el tenim en el noticiari NODO, que era de «todos los españoles» i que llavors es constituïa en l'única i manipulada finestra oberta a les imatges del que succeïa arreu del món.

El 28 de febrer de 1942, data del tercer aniversari de la «Liberación» de Granollers per les tropes franquistes, s'estrenà a la nostra ciutat el film *Raza*, dirigit per Sáenz de Heredia i amb guió del mateix Franco, sota el pseudònim de Jaime de Andrade. La projecció va tenir lloc al Cine Coliseum.

Des de llavors fins avui, tant els films projectats com la línia seguida per les sales no s'apartaven de la tònica marcada per la situació social de tot el país. Els cinemes d'aquesta època foren el Majèstic, que successivament s'anomenaria Cine España, Coliseum, Cine Íntimo (1945) i que retrobaria finalment el seu nom original, Majèstic, l'any 1961. Aquesta sala, el 1943, era propietat de Vicenç Ramoneda, i l'empresari que la duia era Juan Ubiñana. El 1953 era de Francisca Esteve Guitet, i Joan Massó i Patau n'era l'empresari. L'Alfred Benezet també fou responsable de la sala durant més de quaranta anys.

El Centre Catòlic va passar a denominar-se Canigó, conegut popularment com *can Pistoles* a causa del tipus de films que s'hi projectaven. Era molt concorregut per la mainada i va tancar les seves portes l'any 1962. També fou propietat de F. Esteve Guitet, i el seu empresari era Joan Masó.

---

²⁶ Masó, Angels; Porter, Miquel: «La faràndula». *El Fons de l'Arxiu de la Filmoteca de la Generalitat de Catalunya*, Curs 92-93, Suplement del Programa núm. 34.

L'Àstòria, inaugurat el 17 d'abril de 1960, es convertí llavors en el millor cinema local i depenia dels senyors Francesc Parellada, Antoni Riera i Soldevila i Francesc Ventura i Vidal. Tenia una capacitat de 600 places. El seu estat va anar deteriorant-se al llarg del temps. Al cap d'uns anys passà a ser una Sala "S" i després un gimnàs. Actualment roman tancat. Antoni Riera també va ser el propietari de les sales Palace Cinema i Las Vegas de Cardedeu.

El Principal es reformà l'any 1943. En aquells moments era de Maria Milà, i els empresaris que el gestionaven eren Joan Gratacòs i Comas i Josep Aparici. S'inaugurà amb la projecció del film *Rebeca*. L'any 1953 passà a ser de Rosa Coll i Milà. Després d'uns anys en què va mantenir-se tancat, va tornar a obrir les seves portes l'any 1975 com a Sala Especial. Va ser el primer cinema refrigerat de la nostra ciutat.

La família Gratacòs procedeix de Banyoles. El pare de Joan Gratacòs i Comas, Enric Gratacòs i Massanella (conegut amb el nom d'Enriquet o «el sabater» per tenir una botiga de sabates) va obrir el 15 d'agost de 1916 el Cine Modern d'aquesta ciutat. Enric Gratacòs i Carles continua avui a Granollers en aquest negoci.

A causa de la progressiva desaparició d'aquest tipus de sales, el Principal va anar canviant l'orientació de la seva programació i es convertí, durant un breu període, en una sala "X". Finalment passà a projectar reposicions i va tancar les seves portes el 1988 per a convertir-se en un bar que mantenia encara la pantalla i la cabina de projecció.

El Mundial fou reformat l'any 1950 i inaugurat el 19 de març d'aquell mateix any. Durant el cinquanta fou propietat de Pere Bosch Gimpera, el reconegut arqueòleg català, que el tenia llogat a Joan Gratacòs i a Josep Aparici. Més tard li compraren el local. Unes noves reformes durant l'any 1971 motivaren la desaparició del teatre per a augmentar les places del pati de butaques. El 1986 va convertir-se en un cinema multisales.

Al final dels seixanta, tots els empresaris de cinema es fusionaren sota el nom d'Espectáculos Vallesanos. Actualment, les sales en funcionament -Majèstic i Multisales Mundial- estan dirigides per aquesta empresa, bàsicament propietat de les famílies Ventura i Gratacòs, i els Cinemes Oscars (5 sales inaugurades l'any 1992) ho estan per Granollers Cinemes SA de Narcís Agustí i fills. Els primers

també estan en relació amb les multisales inaugurades el desembre de 1995 a Mollet, i els segons també tenen multisales a Girona -els Cinemes Catalunya i Teatre Ultònia- i a Tarragona -els també anomenats Cinemes Oscars-. Precisament fou Granollers la primera ciutat del Vallès on es projectà una pel·lícula doblada al català l'any 1992; es tractava d'*Una rossa molt dubtosa*. En el mes de març de 1996 ha aparegut la notícia d'un projecte d'aquestes dues empreses per a crear un complex cinematogràfic amb deu sales i una capacitat total de 2.000 places.

Dintre del cinema comercial caldria recordar les *Semanas de Cine Español*, dutes a terme en dues etapes: una primera des de 1957 fins a 1962 i una darrera que cobrí els anys 1971-1974.

La crítica

Sobre les crítiques cinematogràfiques a la nostra ciutat cal esmentar les aparegudes a la *Revista del Vallès* de Coral Montagud i Marià Puig (1942), que substituïren Nicerola i Pérez Zurruluqui. Posteriorment n'aparegueren d'altres com ara «Marco» i «Don Eulogio», que firmava una secció anomenada «La ilusión tiene alas de celuloide», d'interès practicament nul i continuada per altres autors. Altres crítics i comentaristes de la casa serien Aurelio Peláez de Ojeda, José Oliva i Julio López. Posteriorment hi hauria altres seccions, però cal destacar-ne «Caleidoscopio cinematográfico» (1959), firmada per Antoni Garcia i Grau, que juntament amb Joan Portet, Jaume Ortuño, José Cañas, Jonathan Gelabert i Frederic Nadal -l'actual comentarista-, farien les crítiques més serioses en aquesta publicació.

A *Granollers, Comunitat Cristiana*, revista de caire progressista, cal esmentar la secció «Parlem-ne,» de Magí Torruella; en aquesta publicació també col·laboraren, entre d'altres, Esteve Sala, Pep Comas, Joan Portet i Lambert Botey. En la també desapareguda *Plaça Gran*, la crítica la van fer Josep Garcia Blanco, Jaume Ortuño, Lluís Bauxell i Joan Portet. En l'actualitat, en el *El 9 nou* la fa Anna Palomo; en el *PubliJordi*, en Francesc Circuns, i en la *Portada del Vallès*, Cristina González.

Les úniques experiències de revistes monogràfiques locals dedicades al setè art foren *Scena*, el 1977, amb un sol número, i *Tot cinema*, del 1982-1983, amb una bona colla d'exemplars, a les quals cal

Les entitats

Entre les entitats que esmerçaren els seus esforços a favor del cinema cal citar, encara que sigui d'una manera breu, el Foto-Film del Vallès, que tot i dedicar-se bàsicament al camp de la fotografia va organitzar algunes sessions de cinema amateur i, l'any 1963, juntament amb l'Associació Cultural, el Boul'Mich Club i l'Agrupació Excursionista, va organitzar un «Concurso Exposición de fotografía y documental cinematográfico». El Casino Club de Ritme, amb el seu cineclub, va dedicar durant els anys seixanta moltes sessions a la història i a la difusió del cinema amateur. El Boul'Mich Club, que amb el nom extret del Boulevard Saint Michel tingué una vocació marcadament cultural, programà diferents sessions de cinema, entre les quals destaquen la projecció de *Viridiana* -llavors prohibidíssima- i la producció de *Joc brut*, un film rodat per Emili Botey i Gómez.

Cal esmentar també les sessions de cine fetes pel controvertit CIT i d'altres fetes per la *Revista del Vallès*, així com els cicles de Cinema de Muntanya organitzats per l'Agrupació Excursionista i pel Cercle Cultural de «la Caixa», amb pel·lícules portades d'arreu del món i presentades pels millors especialistes.

El 12 de març de 1981 s'iniciaren les activitats del Cercle Cultural, i des d'un inici es prestà una especial atenció al cinema, tot organitzant cicles propis o en col·laboració amb l'Associació Cultural o l'Alliance Française. Una mostra en foren *Quatre setmanes amb Tati*, *Cinema-Música*, *Cinema-Teatre*, *Tot recordant...*

El cinema per a infants

El cinema per a infants ha tingut al llarg d'aquests anys dues fites molt importants: d'una banda, els tres Cursos per a Monitors Infantils organitzats per l'Associació de Pares de Família a partir de

l'any 1964, i, de l'altra, la creació del Cine-Club Infantil, amb unes sessions per a nens i joves fetes al Cinema Parroquial de la Sala Sant Esteve en què, a part de comentar les pel·lícules, se'ls oferia la possibilitat de realitzar ells mateixos les seves pròpies obres mitjançant uns tallers gratuïts. També es dugué el cinema als barris.

Com a precedent de les sessions del Cine-Club Infantil, podem considerar el «Cine de doctrina», les sessions organitzades per l'anomenada «Colla de Ricomà» a la sala de la Parròquia. El Cine-Club Infantil començà a endegar sessions per a escolars que han estat l'antecedent de les que posteriorment ha organitzat l'Associació Cultural. Una revista especialitzada, *Cinema 2002*, dedicà un número a aquest cineclub, i el llibre *Imágenes en Libertad*²⁷ analitzà alguna de les experiències dels seus tallers.

El curs 1982-1983, el Cercle Cultural de «la Caixa» organitzà una sèrie de sessions de cinema per a adolescents anomenades «Cinema Jove», en les quals les presentacions anaven a càrrec de persones com ara Lluís Diumaró, Miquel Blancher o Mari Luz Vélez, entre d'altres. Altres persones, per exemple Agustí Coromines, com a mestre i com a president del Casal del Mestre, han contribuït moltíssim a la divulgació i al coneixement del món del cinema entre els infants.

Primeres sessions de cineclub

El primer precedent que trobem a l'actual cineclub són les sessions organitzades per la revista *La Gralla* els anys 1933 i 1934, que, sota la denominació de «Cine selecto», projectà una sèrie de pel·lícules que s'apartaven de la programació més comercial. La primera sessió fou *Topaze* i la seguiren *Esclaus de la terra*, de Michael Curtiz i *La segona joventut*, de Carl Frölich.

El Casino i el Cinema Parroquial foren els centres catalitzadors de la cultura cinematogràfica a la nostra ciutat. I si els films eren interessants, sovint els fòrums podien ser apassionants i a la vegada l'única manera d'expressar el que llavors no es podia dir. Recordem *La Strada*, presentada per Esteve Sala, *El puente*, per Josep Verde

²⁷ Alonso, M.; Matilla, L (1980): *Imágenes en libertad*, Nuestra Cultura, Madrid, vol. 2.

i Aldea, o *Un rey en Nueva York*, per Antoni Garcia i Grau. Aquestes sessions estaven organitzades pel Cine-Club Parroquial, i cal esmentar una curiosa nota apareguda en *Granollers, Comunitat Cristiana* que atribuïa la poca assistència a la projecció de *La chica de la maleta* a la seva qualificació moral, que era un 3R, tot i que després deia que l'esmentada classificació era un pèl exagerada.

El Cine-Club de l'Associació Cultural

L'Associació Cultural, constituïda l'any 1947, ha estat i és l'única entitat que al llarg dels anys ha deixat constància d'un treball coherent i seriós vehiculitzat mitjançant la seva tasca cineclubística. Ja els anys cinquanta havia fet les seves primeres sessions amb films com ara *Hamlet*, *Candilejas*, *Rashomon*, etc. tant al Coliseum com al Mundial; però l'època pròpiament cineclubística fou la del cinema Astòria al final dels seixanta. Eren temps de projeccions com ara *Cleo de 5 a 7*, *El proceso*, *Teléfono rojo, volamos hacia Moscú*, etc. Els motors principals d'aquestes activitats eren Esteve Sala, Josep Comas, Antoni Garcia i Grau i Vicenç Oliveras. La darrera sessió d'aquesta etapa fou *Un verano con Mónica* l'any 1969.

Dos anys després, un nou grup de persones passà a formar part del Cine-Club. De l'etapa anterior quedaven Josep Comas i Esteve Sala, i s'hi incorporaren Lambert Botey, Jordi Pagès, Jaume Ortuño i Jordi Riba. Posteriorment s'hi afegiren Joan Corbera, Pere Illa, Jordi Mauri i Francesc Circuns. Anys més tard, Ricard Causa i Lluís Bauxell s'hi incorporarien, i aquest darrer és l'actual responsable del Cine-Club.

Sovint eren els mateixos membres del Cine-Club els encarregats de fer els fòrums, d'anar a buscar les pel·lícules i de projectar-les. Les sessions es feien en 16 mm a la Casa de Cultura Sant Francesc i a l'Escola del Treball; després, a la Sala Sant Esteve (Cinema Parroquial) se'n feren algunes en 35 mm. El cinema a l'aire lliure, les sessions d'estudi, els cicles d'història i de cinema independent foren altres de les activitats organitzades pel Cine-club. Finalment, es va comprar un projector de 35 mm i es va instal·lar una pantalla de cinema a la Casa de Cultura; això coincidia amb un període d'esplendor en el qual, gràcies a la Federació de Cine-Clubs, arribaven pel·lícules en versió original. Entre les sessions dutes a

terme, potser la més emotiva fou la dedicada als camps de concentració nazis, a la qual assistiren alguns catalans que havien viscut aquella experiència.

A banda de les mateixes sessions de Cine-Club, cal destacar altres activitats organitzades per l'esmentada entitat, com per exemple: sessions de cinema infantil, que en certa manera continuaven la tasca del Cine-Club Infantil i que han anat evolucionant vers el que avui en dia és la Roda d'Espectacles Infantils, també la continuació del premi Ramon Dagà i el premi Pedra de l'Encant, dedicats inicialment a fomentar el cinema amateur i que posteriorment evolucionarien cap a noves propostes audiovisuals que es transformaren al començament dels vuitanta en els encontres de vídeo i que en l'actualitat es volen tornar a endegar amb una mostra que inclogui cinema, vídeo i multimèdia. Com ja veurem més detalladament en l'apartat «Cineastes de Granollers», la seva atenció també es va dedicar a la producció de documentals en format reduït, que s'han constituït en una eina comunicativa bàsica per a saber com era el Granollers dels setanta.

Un front fonamental d'aquesta entitat són les activitats fetes per a escolars des de fa uns anys. S'ha ampliat el seu abast de cinema a altres camps culturals, com ara la música i el teatre, i també a d'altres poblacions de la comarca.

El Cine-Club de l'Associació Cultural, després d'haver estat diverses vegades finalista, l'any 1992 va rebre el Premi Nacional de Cinematografia de la Generalitat de Catalunya al millor cineclub.

Joan Garriga realitzà per a Granollers TV el reportatge *El Cine-Club de l'Associació Cultural. Història en blanc i negre i de color*, que va obtenir el premi Lluís Diuamaró de l'any 1995, atorgat per Òmnium Cultural.

1995, l'any del centenari

Dins dels actes de celebració del Centenari del Cinema a la nostra ciutat, cal destacar el rodatge de *La Monyos*, dirigida per Mireia Ros. Es va fer a les naus de l'empresa tèxtil Roca Umbert i hi participaren molts granollerins com a figurants.

També són notables les activitats programades per diferents entitats, com per exemple el Cercle Cultural de «la Caixa», que organitzà el curs Moments de Cinema, adreçat al públic més jove i en el qual es projectaren importants films de la història del cinema, com ara *Ciudadano Kane* o *Els quatre-cents cops*.

34

L'Ateneu dedicà al centenari una gran atenció amb la projecció de moltes pel·lícules com ara *Joc brut*, *L'anxaneta...* projectades simultàniament a diferents sales (Marilyn, Lumière i Edison). També programà una xerrada a càrrec d'Esteve Sala i organitzà un dinar «de cine», i per Cap d'Any un sopar «de cine».

La Biblioteca Joan Camps va programar una conferència amb motiu dels cent anys de cinema: «La meva experiència en el camp del cinema», a càrrec de Sergi Mateu; i Josep M. López i Llavi pronuncià una altra conferència: «Espectacle i cultura, entre l'avenç dels mitjans i la crisi d'idees», a l'antiga Biblioteca Francesc Tarafa. La Biblioteca Can Pedraís va organitzar una exposició de llibres de cinema al vestibul de l'edifici i, conjuntament, publicaren una guia de lectura sobre cinema.

La *Revista del Vallès* dedicà el seu monogràfic de Nadal al cinema a Granollers, que es venia juntament amb el vídeo *Granollers en imatges. 1921-1971*, produït per l'Associació Cultural i realitzat per Videostudi.

L'Associació Cultural va iniciar una important tasca de recuperació de films fets a Granollers (ficció i documental), copiats en vídeo per a assegurar-ne la conservació al seu propi arxiu (Fons d'Imatges Mòbils). En una segona fase es vol catalogar tot aquest material que va ser projectat entre desembre de 1995 i gener de 1996 a la Casa de Cultura Sant Francesc sota el nom genèric de *Cineastes de Granollers*.

Cineastes de Granollers

Els primers films del Granollers de la postguerra estaven fets en 16 mm per Emili Botey i Alsina. Es tracta de *Restes arqueològiques a la Roca del Vallès* i *Elements arquitectònics del Granollers antic*, realitzats l'any 1950 amb la col·laboració de Josep Estrada, Joan Carbó i Antoni Jonch. Posteriorment, l'aparició de formats

cinematogràfics més reduïts -8 mm i super 8- facilità la tasca d'altres autors, que a banda de les pròpies pel·lícules familiars en feren d'altres que amb el pas del temps han adquirit un valor documental inqüestionable, com és el cas de *Bombers a Granollers*, de Marià Puig, diverses *Desfilades de l'Ascensió*, d'Emili Botey i Gabriel Montagud, *La Nevada del 62*, de Josep Comas i Josep Lluís Arimany, i sobretot la important obra de Josep Rovira i Gallemí. Aquest cineasta sorgí d'uns cursets que feu Jesús Angulo i, entre d'altres, realitzà *Historia de una ciudad i Granollers, ciutat somniada*, que són pràcticament les úniques imatges en moviment que tenim de la nostra ciutat dels anys seixanta. Aquest mateix autor dirigia una pel·lícula, *El pequeño milagro*, que combinava document i ficció. Aquests tres films guanyaren, respectivament, tres premis Ramon Dagà.

També dins del camp de ficció cal esmentar *Azul y gris*, d'Hanníbal Roca. D'aquesta dècada és notable també l'obra de Gabriel Montagud, l'únic cineasta que es dedicà al cinema d'animació. Ho féu amb unes obres molt curtes, però d'una llarguíssima elaboració. Es tracta de *Sueño*, *Habia una vez ...* i *El león y el ratón*, en les quals també col·laboraren Romà Blas i Josep Sabatés. Del Boul' Mich Club sorgí un grup que realitzà *Joc brut*, dirigit per Emili Botey i Gómez, que juntament amb Joan Font i Padró i Ramon López realitzaren *L'individu* i *L'home gris*, aquest darrer film tristament desaparegut, com també ho és *Sant Dijous*, de Lluís Rovira i Redorta.

Els anys setanta vénen marcats pel Cine-Club de l'Associació Cultural, ja que la majoria de films sorgiren de gent vinculada amb aquesta secció. Hi ha unes primeres obres de Lambert Botey i Jordi Pagès (*Vòrtex*, *Creu i Oliveres grises*), els quals després, juntament amb Arian Botey -càmera oficial- i Isabel Bonnin, foren els fundadors de la primera cooperativa de cinema a Granollers: l'Elan Diert. Posteriorment s'hi afegiren Joan Corbera, Jaume Ortuño, Pere Illa, Jordi Mauri i Francesc Circuns. L'Elan Diert obtingué el premi Pedra de l'Encant pel conjunt de la seva producció, que fonamentalment era: *Què fer?*, de Jordi Pagès, *Setze trenta-dos*, de Lambert Botey, *Jude*, de Jaume Ortuño, i *Oh Granollers!*, de Pere Illa i Jordi Mauri. Aquell mateix any, Joan Corbera realitzava *Temporalada*, Albert Granado iniciava la seva tasca amb *El poder de los Granado* i *Morena Mía*, Joan Portet feia *Un sueño macabro*, a propòsit de *Rebeca* i Francesc Circuns iniciava la seva trilogia amb *Suicidi* i *Solitud*, mentre que quedava per rodar la tercera part.

En el cicle Cineastes de Granollers, organitzat per l'Associació Cultural amb motiu del centenari del cinema, també es projectaren altres films d'aquests autors, així com d'altres sorgits de la dècada dels vuitanta i rodats en 16 mm, com per exemple *Hom cerca, on cherche*, de Sergi Molina, *To choose*, de Toni Franco i Balter Gallart, que en l'actualitat està desenvolupant una important tasca cinematogràfica com a director artístic de pel·lícules comercials i espots publicitaris, o *El crim del carrer d'en Prim*, de Frederic Roda. La característica que definia la majoria d'aquestes produccions era el seu tractament cinematogràfic, en el qual apareixien moltes referències a d'altres films i, en certa manera i salvant les distàncies, es posava de manifest la influència que els grans cineastes exercien sobre els nostres autors.

Els anys setanta s'inicià una sèrie de produccions de gran interès documental: les produïdes per l'Ajuntament i l'Hemeroteca Municipal Josep Móra, com per exemple *Quan les granotes fan festa major*, *Per Nadal cada ovella al seu corral*, *La Muralla* o *Edificis 1900*; les produïdes pel mateix Cine-Club, com ara *Congrés de Cultura Catalana*, *Maig 1977*, *Eleccions, juny 1977*, *Canvi retolació als carrers* i *Onze de setembre 1977*, que afegits als de producció independent, com ara *Sant Jordi 1977* i *Granollers*, de Joan Corbera, *La ciutat*, de Jordi Pagès, *Granollers vila oberta*, de Francesc Circuns, *Miting PSC al Astoria*, de Lambert Botey, *La Porxada* i *Romànic al Vallès*, de Jaume Ortuño, *Barri Ponent* i *Canalització del riu*, d'Antoni Alcalde, constitueixen una important contribució a la nostra història més recent.

Dins del cicle Cineastes de Granollers també es projectaren *Los hijos de Sikun*, de Jordi Sanz, que fou la primera pel·lícula de televisió produïda a la nostra ciutat, realitzada per Arian Botey i Arian Botey Jr. de Videostudi, i *L'Anxaneta* i *Has preparat el café, amor meu?*, dues importants obres d'Agustí Coromines, president del Casal del Mestre i realitzador i productor de vídeo.

Cloenda

Quan la cultura audiovisual és un fet tan quotidià i amb tanta expansió, estudiar l'inici de tot ha estat una experiència apassionant; queden encara fets per revisar. Aquest treball és una porta permanentment oberta a noves aportacions, i tant de bo que n'hi

hagi moltes, perquè amb cada una, per petita que sigui, aprendrem una mica més de la nostra pròpia història. Les noves formes de comunicació, internet, tot allò vinculat amb els multimèdia, la permanent revolució del vídeo, les televisions i les grans produccions cinematogràfiques no ens han de fer oblidar que, en el fons, davant de la pantalla -en el format que sigui- l'home ha de saber trobar un moment de solitud per a reflexionar sobre el que ha vist o llegit, perquè llavors, i únicament llavors, serà quan podrà treure profit d'aquella experiència.

Lambert Botey
Jordina Medalla

BIBLIOGRAFIA I DOCUMENTACIÓ

Fons Documentals

38

Arxiu Municipal de Granollers
Hemeroteca Municipal Josep Móra de Granollers
Biblioteca de la Filmoteca de la Generalitat de Catalunya
Biblioteca Joan Camps i Giró
Biblioteca Can Pedrals
Biblioteca Municipal de Banyoles
Centre Cultural de la Fundació "La Caixa"

Publicacions locals

Acción Católica
El Congost
El Correo Catalán
El Demócrata (1a i 2a època)
Estilo
Foc Nou
La Gralla
Granollers Comunitat Cristiana
Granollers Informatiu
La Lucha
Llavor
El Mosquit
El 9 Nou
La Opinión
Orientación
Orientaciones Nuevas
Plaça Gran
La Portada del Vallès
Revista del Vallès
PubliJordi
El Pueblo Vallesano
El Vallès (1906)
El Vallès
Vallès Especial
El Vallès Nou

Testimonis personals

Amador Garrell i Soto
 Josep Guàrdia
 Ferran Salamero
 Josep Escobar
 Patrici Valls
 Esteve Sala i Cortès
 Carles Dagà i família
 Joaquim Pibernat

Bibliografia

- Aguilar, Carlos (1990): *Guia del Video-Cine*, Cátedra, Madrid.
- Alonso, M.; Matilla, L (1980): *Imágenes en libertad*, Nuestra Cultura, Madrid, vol. 2.
- Associació Cultural de Granollers (1985): *Programació del CINE-CLUB 1950-1985. Ordenada de forma cronològica i per directors*, Granollers.
- «El cinema a Catalunya», *L'Avenç* núm. 11 (2a època), (11-12-1978).
- Bartrés, Sònia: «Botey, Circuns, Coromines i Rovira van ser a la taula. Quatre ponents presenten el seu punt de vista sobre Granollers», *El 9 Nou* (23-2-1996).
- Bassa, David: «Els cinemes de la comarca veuen com un risc les projeccions en català», *El 9 Nou* (14-2-1992).
- Bellapart i Roig, Jordi (1995): *El nostre cinema. Introducció a la història del cinema a Torroella de Montgrí (1895-1995)*, Museu del Montgrí i del Baix Ter, Girona.
- Botey, Lambert; Medalla, Jordina: *El cinema a Granollers*, Premi II Memorial Joan Camps 1980, treball inèdit.
- Botey, Lambert; Medalla, Jordina (1987): *El cinema abans de la Guerra Civil* (amb propostes didàctiques d'Agustí Coromines i Manel Gener), Col. «Coneguem Granollers», núm. 5, Ajuntament de Granollers.
- Caparrós i Lera, José M. (1981): *Arte y Política en el Cine de la República (1931-1939)*, Ed. Universitat de Barcelona, Barcelona.

Caparrós i Lera, José M. (1977): *El cine republicano español 1931-1939*, Dopesa, Barcelona.

Caparrós i Lera, José M.; Biadiu, Ramón (1978): *Petita història del cinema de la Generalitat*, Edicions Robrenyo, Mataró.

Capdevila, Josep M. (1992): *Diccionari dels catalans d'Amèrica. Contribució a un inventari biogràfic, toponímic i temàtic*, Comissió Amèrica i Catalunya, Generalitat de Catalunya, vol. III.

«El centenari del cinema a Granollers», *Publijordi* (2-11-1995).

«Cineastes de Granollers». *Una aproximació a la història de la ciutat*, programa de mà, Associació Cultural de Granollers, desembre 1995/gener 1996.

Cine-club 35 anys, programa d'actes, Associació Cultural de Granollers, 1985.

Cinema 2002, núm. 10, desembre 1975.

«Cinema. La Moños a Roca Umbert», *Granollers Informa*, núm. 6 (3a època), desembre 1995.

Cinestudio, núm. 98, juny 1971.

Cusachs i Corredor, Manuel; Sivilla i Bosch, Josep (1994): *El cinema a Mataró (1897-1939). De la llanterna Màgica al Cinema Sonor*, Caixa d'Estalvis Laietana -Viena Serveis Editorials, Barcelona.

«Encontre Vídeo Granollers '80». *Memorial Ramon Dagà (1892-1962)*, programa d'actes, Associació Cultural - Museu de Granollers (7-12 octubre 1980).

«*Il Encontre Vídeo Granollers*». *Memorial Ramon Dagà (1892-1962)*, programa d'actes (coord. Antoni Mercader), Associació Cultural - Museu de Granollers (16- 31 desembre 1981).

Escalera, Juan (1977): *Cuando el cine rompió a hablar*, Taurus, Madrid.

Escartín, Marisa: «Julietta Serrano. D'Almodovar a la Monyos passant per Hollywood», *Avui* (7-1-1996).

Español, José M.: «Navidades de cine», *Revista del Vallés*, núm. 992 (16-12-1995).

Equip Fructuós Gelabert (1977): *Breu història del cinema primitiu a Catalunya*, Ed. Robrenyo, Mataró.

Esquirol, J.: «Granollers y el cine», *El Correo Catalán* (21-6-1974).

«Esteve Duran, realitzador, i Jonathan Gelabert, guionista, destaquen pel seu treball», *Revista del Vallés*, núm. 1.003 (2-3-1996).

Farnés, J.M.; Barceló, P.; Galmés, M. (1984): *Masana, fotogràf. Granollers 1894 - Barcelona 1979*, Fundació Caixa de Pensions, Granollers.

Farnés, Josep M.; Tintó, Lluís (1981): *Crònica de la Unió Liberal*, Ajuntament de Granollers.

Fons bibliogràfic de cinema cedit per Esteve Sala i Cortès a l'Associació Cultural de Granollers (catàleg), Associació Cultural de Granollers, 1994.

García Fernández, Emilio (1985): *Historia ilustrada del Cine Español*, Ed. Planeta, Barcelona.

Garrell i Alsina, Amador (1933): *La Gralla. Extraordinari de la Festa Major*, vol. VII.

Garrell i Alsina, Amador (1960): *Granollers Vila Oberta*, Miquel Arimany, Granollers.

González, Palmira (1986): *Història del cinema a Catalunya*, vol. I. L'època del cinema mut, 1896-1931, la Llar del Llibre, Barcelona.

«La càmera de cine de Josep Bosch i Plans, un granollerí entusiasta», *Revista del Vallés*, núm. 1.002 (24-2-1996).

La Gralla, any XII, núm. 578 (4-12-1932).

Granollers Vila Oberta, catàleg de l'exposició celebrada a la Clau, Granollers 1975.

Gubern, Roman (1976): *Cine español en el Exilio*, Ed. Lumen, Barcelona.

Gubern, Roman (1977): *Història del cine español*, vol. II, Ed. Lumen, Barcelona.

Huertas, Josep Maria: «Centenario con error», *El Periódico* (7-2-1996).

Joseph i Mayol, Miquel (1970): *La impremta del meu pare*, Ed. Pòrtic, Barcelona.

Masó, Àngels; Porter, Miquel: «La Faràndula». *El fons de l'Arxiu de la filmoteca de la Generalitat de Catalunya*, curs 92-93, suplement al programa núm. 34.

«La Moños torna a Granollers», *Publìjordi* (2-11-1995).

Nadal, Frederic: «Un nuevo cine para Granollers», *Revista del Vallés*, núm. 934 (5-11-1994).

Nadal, Frederic: «Rodaje. Una película sobre "la moños" podría rodarse en Roca Umbert», *Revista del Vallés* (8-7-1995).

42 Nadal, Frederic: «Diez nuevas salas de cine para Granollers», *Revista del Vallés*, núm. 1.006 (23-3-1996).

Olivas i Coll, Joan: «Un pioner del cinematògraf a Girona», *Diari de Girona* (31-12-1995).

Olivas i Coll, Joan: «Un pioner del cinematògraf a Girona», *El Punt* (30-12-1995).

Olivas i Coll, Joan: «100 anys d'història del cinema a Banyoles (1)», *Revista de Banyoles* núm. 757, any 50 (novembre/desembre 1995).

Orientaciones Nuevas, núm. 37 (23-9-1937).

Orientaciones Nuevas, núm. 52 (6-1-1938).

Oriflama, núm. 130 (maig 1973).

Pérez Perucha, Julio (1990): *Mestizajes (realizadores extranjeros en el cine español 1913-1973)*, vol. I, publicación de la XI Mostra de Valencia. Cinema del mediterráneo, Fundació Municipal de Cine, Ajuntament de València.

Ponsa, Montserrat: «Granollers acull aquest dies el rodatge de "La Monyos"», *Avui* (31-10-1995).

Porter, Miquel; Huerre, Guillemette (1958): *La cinematografia catalana (1896-1925)*, Moll, Palma de Mallorca.

Porter i Moix, Miquel (1992): *Història del cinema a Catalunya 1895-1990*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.

«Posible fusión de las empresas de cine locales», *Revista del Vallés*, núm. 837 (12-12-1992).

R.: «La Filmoteca projecta una pel·lícula rodada, en part, a Granollers», *El 9 Nou*, núm. 285 (1993).

Raimon: «En la mort de Miquel Joseph i Mayol», *Plaça Gran* (28-1-1983).

Registre de les Contribucions Industrials, Ajuntament de Granollers (1932-1979).

Rimbau, Esteve (1994): «El paisatge abans de la batalla. El cinema a Catalunya (1896-1939)», *Quaderns de Comunicació*, Llibres de l'Índex, Barcelona.

«Roca Umbert: es filma!», *Revista del Vallés*, núm. 984 (2-10-1995).

«Roca Umbert, un bon plató de TV», *Revista del Vallés*, núm. 1.000 (10-2-1996).

Rotellar, Manuel (1977): *Cine español de la República*, XXV Festival Internacional del Cine de San Sebastián.

S.B.: «Miguel Bosé llevarà al cine "la vida de la Monyos", en Granollers», *Revista del Vallés*, núm. 977 (31-8-1995).

Sala, Esteve (1960): *Notes per a una història del cinema a Granollers*, Centre d'Estudis de l'Associació Cultural de Granollers.

Sala Noguera, Ramon (1993): *El cine en la España Republicana durante la Guerra Civil*, Ediciones Mensajero.

Salamero, Ferran: «Tipus i anècdotes», *Revista del Vallés* (24-3-1979).

Seguin, Jean-Claude (1995): *Historia del cine español*, Acento Editorial, Madrid.

Terrades, Teresa: «La Generalitat premia el cine-club de l'Associació Cultural de Granollers», *El 9 Nou* (7-2-1992).

Tintó, Lluís: «Granollers cultural. Un cine infantil», *El Correo Catalán* (21-03-1975).

Torras, Jordi: «Viaje sentimental por los cines de Barcelona. La "jamonaza" del Bellograff- 2(III)», *La Vanguardia* (10-2-1991).

Valls i Duran, Pere: «L'avi del cinema Radical», *El 9 Nou* (8-11-1993).

Agraïments

A totes les persones que han aportat el seu testimoni personal i als responsables dels centres on hem obtingut documentació: Lluís Tintó, Carme Pérez, Esperança Bosch, Teresa Pous, Pruden Panedès, Susanna Requena i Antònia Ardanuy.

